

AYŞE BUĞRA - OSMAN SAVAŞKAN
Türkiye'de Yeni Kapitalizm

New Capitalism in Turkey.
The Relationship between Politics, Religion and Business
© 2014 Ayşe Buğra - Osman Savaşkan

İletişim Yayınları 2087 • Araştırma-İnceleme Dizisi 349
ISBN-13: 978-975-05-1677-1
© 2014 İletişim Yayıncılık A. Ş.
1. BASKI 2014, İstanbul

EDITÖR Ahmet İnel
DİZİ KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç
KAPAK Suat Aysu
KAPAK FOTOĞRAFI Merve Çevik
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Remzi Abbas
DİZİN Emre Bayın
BASKI ve *CILT* Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 12064
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11
Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 38 46

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721
Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

AYŞE BUĞRA - OSMAN SAVAŞKAN

Türkiye’de Yeni Kapitalizm

Siyaset, Din ve İş Dünyası

New Capitalism in Turkey

The Relationship between Politics, Religion and Business

ÇEVİREN Bülent Doğan

AYŞE BUĞRA Yüksek öğrenimini Kanada'da tamamladı ve McGill Üniversitesi Ekonomi Bölümü'nden doktora aldı. Halen Boğaziçi Üniversitesi Atatürk Enstitüsü'nde öğretim üyesi ve Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Politika Forumu merkezinin kurucu başkanlarından biri. Uzmanlık alanları: İktisadi düşünce tarihi ve iktisat metodolojisi, karşılaştırmalı sosyal politika, gelişme iktisadi. Kitapları: *Kapitalizm, Yoksulluk ve Türkiye'de Sosyal Politika*, *Devlet ve İşadamları*, *İktisatçılar ve İnsanlar*, *Devlet - Piyasa Karşıtlığının Ötesinde*, *Akdeniz'de Kadın İstihdamının Seyri* (Yalçın Özkan ile birlikte Derleme), *Sınıftan Sınıfa* (derleme), *21. Yüzyılda Karl Polanyi'yi Okumak* (Kaan Ağartan ile birlikte derleme), *Bir Temel Hak Olarak Vatandaşlık Gelirine Doğru* (Çağlar Keyder ile birlikte derleme), *Sosyal Politika Yazıları* (Çağlar Keyder ile birlikte derleme). Ayrıca akademik dergilerde ve derleme kitaplarda yayımlanmış çeşitli makaleleri bulunan Ayşe Buğra, Karl Polanyi'nin *Büyük Dönüşüm* adlı eserini de Türkçeye çevirmiştir.

OSMAN SAVAŞKAN Marmara Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler (İng.) Bölümü'nde lisans eğitimini tamamladı ve Boğaziçi Üniversitesi Atatürk Enstitüsü'nde yüksek lisans ve doktora yaptı. Halen Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Politika Forumu'nda araştırma görevlisi. Siyasal iktisat, devletlerin dönüşümü ve yerel yönetimler, kamu politikaları, kentsel siyaset ve karşılaştırmalı sosyal politika konuları üzerine çalışmaktadır.

İÇİNDEKİLER

Tablo Listesi.....	9
Kısaltmalar.....	11
TEŞEKKÜR.....	15
Giriş	17
YÖNTEME DAİR KISA BİR NOT.....	22
DEVLET MÜDAHALESİ BİÇİMLERİNDEKİ FARKLILAŞMALAR VE SİYASAL ALANIN SINIRLARINDAKİ DEĞİŞİMLER.....	28
DİN VE YENİ KAPİTALİZMİN “RUHU”.....	40
TÜRK İŞ DÜNYASINDA SÜREKLİLİK VE DEĞİŞİM: SİYASİ DESTEKLE YARATILMIŞ BİR BURJUVAZİDEN DİĞERİNE.....	48
KİTABIN PLANI VE VERİ KAYNAKLARI.....	51

BİRİNCİ BÖLÜM

Cumhuriyet Türkiye’sinde Ekonomik Gelişme ve Kültürel Modernleşme: Genel Bir Bakış	57
ÖZEL SEKTÖRÜN GELİŞİMİ: DEVLETÇİLİKTEN DÜZENLENMEMİŞ PİYASA EKONOMİSİNE DOĞRU.....	58
<i>Ulus-inşası ve sınıf oluşumu</i>	58
<i>Türk burjuvazisinin reşit olma süreci ve planlı ekonomide istikrarsızlığın ekonomik ve siyasi kaynakları</i>	68

TÜRKİYE'DE DİN VE SİYASET	72
<i>Eksik sekülerleşme</i>	72
<i>Siyasal İslâm'ın milli kalkınmacılık safhası</i>	79

İKİNCİ BÖLÜM

1980 Sonrası Türkiye Toplumunda

Ekonomi ve Dinin Değişen Yeri	85
DÜZENLENMEMİŞ PİYASA EKONOMİSİNDE İSTİKRARSIZLIĞIN EKONOMİK VE SİYASAL KAYNAKLARI	86
İSLÂM'IN SİYASAL İKTİSADI VE İLİŞKİ SERMAYESİ OLARAK DİN	92
İSLÂMÎ SİYASETEN AKP'NİN MUHAFAZAKÂR LİBERALLİĞİNE DOĞRU	102
<i>Sekülerizmin yeniden şekillenışı:</i>	
<i>Söylem ve siyaset</i>	102
<i>AKP döneminde ekonomi</i>	111

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Sermaye Birikiminin Yeni Siyasal İktisadı	121
YASAMA YOLUYLA KEYFİ MÜDAHALE: EKONOMİYE HÜKÜMET MÜDAHALESİNİN YENİ MEKANİZMALARI	123
<i>Kamu ihaleleri ve bürokratik özerkliğin sınırları</i>	125
<i>Devlet geri çekilmeden gerçekleşen özelleştirme</i>	130
<i>Yerleşme üzerine bir not</i>	139
YENİ SİYASAL İKTİSATTA BÜYÜK ŞİRKETLERİN GELİŞİMİ	142
<i>Yeniden şekillendirilmiş fırsatlar alanında iş dünyası</i>	146
<i>Yeni partikülarizm ve medya</i>	155

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Siyasi Aktörler Olarak Girişimci Örgütleri	167
KALKINMACI DÖNEMDE GİRİŞİMCİ ÖRGÜTLERİ	172
YENİ ÖRGÜTSEL AKTÖRLER VE ÜYE TABANLARI	178
ÖRGÜTSEL SÖYLEMDE VE STRATEJİDE İSLÂM	192
RAKİP SINIF PROJELERİNDE ÇIKARLAR VE İDEOLOJİ	211

BEŞİNCİ BÖLÜM

Yerel Düzeyde Kutuplaşma	221
YEREL SANAYİLEŞME VE KALKINMANIN SINIRLARI	225
YEREL AKTÖRLER VE MERKEZİ HÜKÜMET	231
SONUÇLAR	240
Sonuç	243
Sonsöz	255
<i>Protesto eylemlerinin ışığında siyaset ve iş dünyası</i>	255
<i>Siyasi İslâm'ın tabanındaki yarıлма ve saflaşmalar</i>	259
<i>Muhafazakârlığın değışen niteliği ve din</i>	262
<i>Uluslararası ilişkiler ve ekonomi</i>	264
KAYNAKÇA	267
DİZİN	290

Cumhuriyet Türkiye'sinde Ekonomik Gelişme ve Kültürel Modernleşme: Genel Bir Bakış

Türkiye toplumunun 1980 sonrası dönüşümüne Cumhuriyet döneminin yoğun bir eleştirel yeniden değerlendirilmesi eşlik etti. Devlet-toplum ilişkileri tarihinin giderek daha yüksek sesle eleştirilmesi ve ekonominin yeniden düzenlenip dinin kamusal hayattaki yerinin yeniden tanımlanması gerektiğinde ısrar eden görüşler ideolojik ortamı şekillendiriyordu. Bu yeni ortamda cumhuriyet döneminde uygulanan politikalarda iki büyük kusur tespit edilmişti. Ekonomiye yoğun devlet müdahalesi, büyük bir sorun olarak sunuluyor; bu müdahalenin ekonomide verimliliğe ve sağlıklı bir kalkınma sürecine tehdit oluşturduğu belirtiliyordu. Buna ek olarak, seküler modernleşme, Müslüman bir topluma uygun sosyo-kültürel ilişkilere otoriter müdahalenin başını çektiği bir süreç olarak tartışılıyordu. Geçmişin sorunlarına ilişkin bu teşhisler, Türkiye'nin küresel ekonomiyle bütünleşmesine eşlik eden dönüşümlerin niteliğini biçimlendirdiği için, siyasette alınan yeni virajın ve bu virajın iş dünyasına etkilerinin arka planını oluşturan cumhuriyet dönemi ekonomik ve kültürel gelişmelerinin tarihsel bir özetini çıkarmak faydalı olacak.

Bu bölüm, ekonominin yeniden yapılandırılma tarzının ve

dinin toplumdaki yerinin ne olması gerektiğine dair algıların siyaset tarafından nasıl biçimlendirildiğinin izini sürerek tarihsel bağlamın ana hatlarını ortaya koyuyor. İlk olarak, Cumhuriyet tarihinin farklı dönemlerinde izlenen ekonomik kalkınma stratejilerini inceleyerek siyasetin şekillendiği sermaye birikimi ve özel sektör gelişimi süreçlerini tartışacağız. Bu tartışmada hükümet ile iş çevreleri arasında her zaman süregelen gerilimlerin altını çizecek ve bu gerilimlerin ekonomiye siyasi müdahalenin genişliğinden ziyade biçiminden kaynaklandığını, müdahalenin piyasayı destekleyici bir rol oynamayıp belirsizliği artırdığını öne süreceğiz. Bölümün birinci altbölümünde 1960'lara kadarki dönemde kapitalist sınıf oluşumunun ilk safhalarında görülen istikrarsızlığın ekonomik ve siyasi kaynakları üzerinde duruluyor ve daha sonraki yirmi yılda büyük sermaye gruplarının siyasi yetkilerle ilişkilerinde kendilerine daha fazla güvenmeye başlamalarıyla birlikte yaşanan gelişmeler ele alınıyor.

Bölümün ikinci altbölümünde, cumhuriyetin kültürel modernleşme deneyimi tartışılırken, son dönemdeki tarihsel değerlendirmelerde sıklıkla yapıldığı gibi, bu deneyimin otoriter niteliği üzerinde yoğunlaşmaktan ziyade Türkiye'de sekülerleşmenin sınırları vurgulanıyor, dinin önemli bir siyasi rekabet ve çatışma unsuru olarak kaldığının altı çiziliyor.

ÖZEL SEKTÖRÜN GELİŞİMİ: DEVLETÇİLİKTE DÜZENLENMEMİŞ PIYASA EKONOMİSİNE DOĞRU

Ulus-inşası ve sınıf oluşumu

Türkiye Cumhuriyeti'ni kuranlar, kültürel ve ekonomik açıdan geri buldukları toplumu dönüştürmek için Batılı hukuki,

toplumsal ve ekonomik kurumlardan ilham alarak topyekûn bir ulus-inşasına giriştiler. Sekülerleşme bu projenin merkezi unsurlarından biriydi ve hiç kuşkusuz cumhuriyetin Osmanlı toplumsal düzeniyle kopuşunun en radikal veçhesiydi. Osmanlı dönemine yönelik tavırlarını, devletin mali krizine ilişkin hâlâ taze anılar, vahim ödeme dengesi sorunları ve Avrupa ekonomilerine bağımlılığın artışı şekillendiriyordu. Bütün bu sorunlar, 19. yüzyılda Türkiye küresel piyasa sistemiyle bütünleştiğinde uygulanan dışa dönük ekonomik politika yönelimleri bağlamında ortaya çıkmıştı. Sanayi ve ticarete gayrimüslim azınlıkların egemenliği de 19. yüzyıl Osmanlı ekonomisinin önemli bir özelliğiydi ve bu durum bir hoşnutsuzluk kaynağı oluşturarak Birinci Dünya Savaşı döneminde Ermeni ve Rum nüfusa karşı düşmanlığı artırmıştı.¹

Bu tarihsel arka plan, yeni cumhuriyetin ulusal ekonomik bağımsızlığa vurgu yapmasında etkili oldu. Ayrıca savaşın tarihsel sonuçları gayrimüslim yurttaşları içermeyen bir Türk ulusal kimliği anlayışının doğuşuna zemin hazırladı. Bu koşullar altında eşit ölçüde önem taşıyan seküler modernleşme ve ekonomik bağımsızlık hedefleri arasındaki ilişki gerilimlerle yüklü bir hal aldı. Yeni cumhuriyetin İslâmî reaksiyonerliğe karşı korunması gerektiğini düşünen modernleşmeciler benzer şekilde gayrimüslim azınlıklara karşı da ciddi bir güvensizlik hissediyordu. Bu ortamda, sermaye birikimi sürecinin ve iş dünyasının oluşumunun ilk safhalarında yeni Türk burjuvazisinin oluşumunda Müslüman kimliği merkezi bir unsur oldu.

Türkiye'nin iş dünyası, Birinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında Anadolu'daki gayrimüslim nüfusun yok olma-

1 Reşat Kasaba ve Çağlar Keyder, "Writing History: Armenians in the Empire", *New Perspectives on Turkey*, 19, 1998, s. 147-152. Osmanlı İmparatorluğu'nun kapitalist sistemle bütünleşmesi için ayrıca bkz. Çağlar Keyder, (1987), *State and Classes in Turkey: A Study in Capitalist Development*, Verso, Londra ve New York, 1987, s. 25-69.

sıyla sonuçlanan muazzam demografik değişiklikler üzerinden yeniden şekillendi. 1915'teki büyük Ermeni kıyımı sonucunda yaklaşık 1,5 milyonluk Ermeni nüfusu 100.000'e düştü. Savaş sonrasındaki nüfus mübadelesi sonucu 1,2 milyon Rum Anadolu'yu terk ederken, Balkanlar'dan yaklaşık 500.000 Müslüman geldi.² Sonuçta Osmanlı ekonomisinde geleneksel olarak gayrimüslim azınlıkların hâkim olduğu sanayi ve ticaret alanları Müslümanlara açıldı.

Geriyе kalan gayrimüslim azınlıklar toplumsal alana yurttaşlık haklarından tam olarak yararlanarak entegre olamadılar.³ Bu azınlıklar, 1942'deki meşhur Varlık Vergisi gibi en ağır türden ayrımcılıklarla karşılaştılar. İkinci Dünya Savaşı koşullarında had safhaya ulaşan tüketici malları kıtlığına ve devlet bütçesindeki ciddi açıklara karşı getirilen bu vergi hukuki açıdan tam bir garabetti. Vergi oranlarını belirleme yöntemi keyfi ve ayrımcıydı. Dini kimliğe göre birkaç ayrı vergi mükellefi tipi belirlenmişti ve Müslümanların ödediği vergiler gayrimüslimlerin ve "dönme"lerin ödediğinden daha azdı.⁴ Binlerce işadınının ödeyeceği vergi oranını belir-

2 Roger Owen ve Şevket Pamuk, *A History of Middle East Economies in the Twentieth Century*, I.B. Tauris, Londra, 1998, s. 1. Ermeni kıyımı ve Türkiye'deki özel sektörün gelişimine etkileri için ayrıca bkz. Erik J. Zürcher, (der.), *İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye'de Etnik Çatışma*, İletişim, İstanbul, Nüfus mübadelesi ve sonuçları için bkz. Ayhan Aktar, "Homogenising the Nation, Turkifying the Economy: The Turkish Experience of Population Exchange Reconsidered", Renée Hirschon (der.), *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange Between Greece and Turkey*, Berghahn Books, New York, 2003, s. 79-95. Ayrıca aynı kitaptaki şu makaleye bkz. Çağlar Keyder, "The Consequences of Exchange Population for Turkey", s. 39-52.

3 Mesut Yeğen, "Citizenship and Ethnicity in Turkey", *Middle Eastern Studies*, 40 (6), 2004, s. 51-66.

4 "Dönme" kategorisi muhtemelen Sabetay Sevi'nin takipçilerini adlandırmakta kullanılıyordu. Sevi 17. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda kendini Mesih ilan ettiği için Yahudi cemaatinden atılmış ve cemaat Padişah'tan bu şahsı idam etmesini istemişti. Padişah Müslüman olması karşılığında onu affedeceğini bildirdi. Sevi buna razı oldu, ama o ve "dönme" diye bilinen takipçileri İslâm görüntüsü altında yarı gizli bir inancı benimsediler. Türkiye'deki önde

lemek üzere atanan bürokratlar çok kısıtlı bir sürede, vergilendirilebilir kaynaklar üzerinde yetersiz bilgilerle çalışmak zorunda kalmışlardı. Bürokratlara tanınan geniş takdir yetkisi keyfi uygulamalara ve suistimallere adeta davetiye çıkarıyordu. Bu vergi iki yıldan az bir süre yürürlükte kaldı, ama söz konusu travmatik dönem pek çok işadaminin batmasına neden oldu. Ancak, uygulama sırasında bir kısım Müslüman işadaminin kazançlar elde etmesine olanak tanındı.⁵

6-7 Eylül olaylarıyla, iş dünyasının kompozisyonunu değiştiren başka bir travmatik süreç yaşandı. Önce hükümet tarafından başlatılan ve Rumları hedef alan başıbozuk kalabalığın zamanla öteki gayrimüslim azınlıklara da yönelmesiyle süren pogrom, yeni bir göç dalgasını tetikledi. Cumhuriyet dönemi boyunca özel sektörün yeniden yapılanması süreci gayrimüslim nüfusun azalması ve Müslüman Türk burjuvazisinin gelişmesiyle birlikte yer aldı.⁶

Bu süreçte, yine de bazı gayrimüslim girişimciler küçük ya da büyük işletmelerini korudular, ama cumhuriyet dönemi iş dünyası, İkinci Dünya Savaşı sonrasına dair çeşitli çalışmaların gösterdiği üzere nispeten yeni işadamlarından oluşuyordu.⁷ Büyük şirketlerin kurucuları sosyal köken itibarıyla genellikle küçük tüccarlardan veya kamu görevlile-

gelen işadamları ailelerinden bazıları bu cemaate aitti ve muhtemelen vergi yasasına üçüncü bir kategori eklenmesinin sebebi onlardı. Bu kesimin vergisi gayrimüslimlerininkinden düşük ama Müslümanlarınkinden yüksekti.

- 5 Faik Ökte, *Varlık Vergisi Faciası*, Nebioğlu Yayınevi, İstanbul; Buğra, *State and Business in Modern Turkey*, s. 114-116; Ayhan Aktar, *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları*, İletişim, 10. baskı, İstanbul, 2010.
- 6 6-7 Eylül 1955 olayları için bkz. Dilek Güven, *Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları ve Stratejileri Bağlamında 6-7 Olayları*, İletişim, İstanbul, 2006.
- 7 Arif Payaşlıoğlu, *Türkiye'de Özel Sanayi Alanında Mütessesbiler ve Teşebbüsler*, Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye Enstitüsü, Ankara, 1961; Güvenç G. Alpendler, *Big Business and Big Business Leaders in Turkey*. Yayınlanmamış doktora tezi, İşletme Dalı, Michigan State University; Erdoğan Soral, *Özel Kesimde Türk Mütessesbileri*, Ankara İktisadi ve Ticari Bilimler Akademisi, Ankara, 1974 ve Buğra, *State and Business in Modern Turkey*, s. 51-68.

rinden oluşuyordu.⁸ Bu işadamlarının çok azı toprak mülkiyetiyle bağlantılı bir zenginliğe ya da statüye sahipti. Ayrıca kapitalist üretim içinde sanayide kullanılabilecek bir zanaatkârlık formasyonuna da sahip değillerdi. Bu işadamları büyük ölçüde devlet desteğiyle başlangıç sermayelerini elde etmiş, ucuz kredi ve sınai girdi kaynaklarına ulaşmışlardı. Şirketleri, kapitalist ekonomi kurumlarının ve ideolojisinin toplumda tedricen yerleştiği ve kabul gördüğü bir süreç içinde ortaya çıkmadığı için, kâr amaçlı faaliyetlerinin temel meşruiyet kaynağı da devlet olmuştu.

Özel sektörün toplumsal konumu, büyük ölçüde, Cumhuriyetin ilk döneminin ekonomik gelişmeye olan yaklaşımının iki önemli özelliği tarafından belirlenmişti. Bir taraftan, özel sektörün ulusal ekonominin gelişiminde önemli bir rol oynayacağı, özel sektör faaliyetlerinin toplumsal meşruiyetinin de ekonomik gelişmeye katkı bağlamında belirleneceği öngörü-lüyordu. Diğer yandan, yeni işadamlarının sınırlı girişim kapasitesi dikkate alınarak devletin üretim faaliyetlerinde doğrudan rol alması gerektiği, bu olmadan sürecin ilerleyemeyeceği kabul ediliyordu. Bu yüzden, sadece madencilik ve ağır sanayi alanlarında değil, gıda işleme ve tekstil gibi sektörlerde de KİT'ler kuruldu.⁹ Gerçekten de, özel sektörün sanayi girdisi ve kitlesel tüketim ürünleri talebine etkin bir şekilde yanıt vermesi pek mümkün değildi. Bununla birlikte, iş faaliyetleri iktisaden belirsiz bir ortamda yürütüldü. Hem devlet hem de iş dünyası için oyunun kuralları net bir şekilde belirlenmemişti. Sanayileşmenin ilk safhasında devlet müdahale-

8 Alpender, *Big Business and Big Business Leaders in Turkey*, s. 173; Donald La Vere Bates, *The Origins and Career Path Development of Modern Turkish Business Elite*. Yayınlanmamış doktora tezi, İşletme Dalı, University of Arkansas, 1973, s. 59-60 ve Buğra, *State and Business in Modern Turkey*, s. 51-68.

9 Geç sanayileşen ülkelerdeki benzer süreçler için bkz. Alice H. Amsden, *The Rise of "The Rest": Challenges to the West From Late-Industrializing Economies*, Oxford University Press, Oxford, UK ve New York, 2001.

sinin oynayacağı hayati rol kabul ediliyordu fakat devlet müdahalesinin sınırları konusunda ciddi siyasi tartışmalar bulunuyordu. Bu kapsamda, 1930'larda devletçilik çok yaygın olarak tartışılıyor ve kimi zaman ekonomik gelişmede özel sektöre çok sınırlı bir rol atfeden şekillerde yorumlanıyordu. 1937'de yapılan anayasa değişikliğiyle devletçilik ülkenin siyasal rejiminin tanımlayıcı ilkelerinden biri haline geldi. Bu gelişme siyasetin ibresinin daha otoriter bir doğrultuyu göstermesi ve siyasi otoritenin iş dünyasında yer alan aktörlerinin önüne geçmesi anlamına geliyordu. Siyasi iktidarın özel sektör faaliyeti kapsamını sınırlama olasılığı, İkinci Dünya Savaşı sonuna kadar hükümet-işadama ilişkilerinde önemli bir unsur olmayı sürdürdü.¹⁰

Türkiye'nin "imtiyazsız, sınıfsız, kaynaşmış bir kitle" olduğu fikri de cumhuriyet rejiminin ilk dönemindeki ideolojik ortamın başka bir önemli unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır. Cumhuriyetçi olmaktan ziyade komüniteryen olarak nitelenebilecek bu toplumsal tahayyül doğrultusunda, ekonomik kaynaklı çıkar çatışmaları ve etnik köken veya toplumsal cinsiyet farkları yer bulamıyordu.¹¹ Sanayi proletaryasının gelişimiyle ortaya çıkabilecek potansiyel sorunlar konusundaki siyasi endişeler, küçük köylü tarımına dayalı kırsal ekonominin çözülmesini önleyici politikalara yol açıyor, bu siyasi yönelim ile yeni doğan sanayi sektörüne emek tedariki ihtiyacı arasındaki gerilimler görmezden geliniyordu.¹² Üstelik sendika kurulması yasaklanmıştı ve siyasi mu-

10 Buğra, *State and Business in Modern Turkey*, s. 101-120. 1930'lardaki devletçi politikalar için ayrıca bkz. Selim Ilkin ve İlhan Tekeli, *Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu*, Ortadoğu Teknik Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1982 ve Korkut Boratav, *Türkiye'de Devletçilik*, Imge Yayıncılık, 2. baskı, Ankara, 2006.

11 Taha Parla ve Andrew Davison, *Corporatist Ideology in Kemalist Turkey*, Syracuse University Press, Syracuse, NY, 2004.

12 Ayşe Buğra, "Poverty and Citizenship: An Overview of the Social Policy Environment in Republican Turkey", *International Journal of Middle East Studies*, 39

halefet sistemli olarak baskı altındaydı. İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) tek parti devletinin başında kaldı.

Bu ortamda özel sektör emek hareketinin ya da sol muhalefetin etkisini hissetmeden varlığını sürdürdü. Ancak, sınıfsız ve imtiyazsız olduğu söylenen bir toplumda özel mülkiyetin ve hür teşebbüsün meşruiyeti de çok azdı. Kâr amaçlı faaliyetlerin meşruluğu işadamlarının ahlâki tavırlarına ve ulusal ekonomiye katkılarına bağlıydı. Özel sektörün ticari faaliyetlerinin meşruluğu üzerine olan bulanıklıklar, daha sonra işadamlarına yönelik daha açık tehditleri beraberinde getirdi. Hükümetin iş dünyasına karşı husumeti ekonomiyi denetlemekte aciz kaldığı ölçüde arttı. Özellikle, İkinci Dünya Savaşı sırasında hükümetin karşılaştığı ekonomik güçlükler daha da fazla hayal kırıklığına ve iş dünyasına, özellikle de dış ticaretle uğraşan tüccarlara karşı sabırların taşmasına yol açtı. Türkiye'deki devletçiliğin "Bolşeviklik"le hiç ilgisi olmadığını altı dikkatle çizilirken, özel sektör faaliyetinin keyfi müdahaleden korunduğu alanın sınırları konusunda devletçiliğin ne anlama geldiği böyle durumlarda çok muğlak kalıyordu.¹³

1930'larda ve 1940'larda ne ekonomik müdahalecilik ne de siyasi otoriterlik Türkiye'ye has değildi. Cumhuriyetin ulus inşası sürecinin bu uluslararası konjonktürde bulunduğunu ve yeni işadamları camiasının doğuşunun hâkim devlet-toplum ilişkilerinin damgası taşıdığını unutmamak gerekir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'nin konumu, yani "özgür dünya"nın bir parçası ve "Sovyet tehdidi"ne karşı uluslararası ittifakın stratejik bir üyesi ol-

(1), 2007, s. 33-52. Kırsal alana yönelik devlet politikalarının ayrıntılı bir analizi için ayrıca bkz. M. Asım Karaömerlioğlu, "The Village Institute Experience in Turkey", *British Journal of Middle Eastern Studies*, 25 (1), 1998, s. 47-73.

13 Buğra, *State and Business in Modern Turkey*, s. 109.

ması siyasi ve ekonomik ilişkilerde değişiklikler gerektiriyordu. Çok partili rejime geçiş uyum sürecinin önemli bir vechesiydi ve aynı zamanda kuvvetli bir komünizm karşıtı siyasi görüşü de içinde barındırıyordu.¹⁴ Ekonomi politikalarının yöneliminde de önemli değişiklikler oldu. Türkiye Marshall Planı'ndan faydalanan ülkeler arasında olmak istediği için uluslararası işbölümünde kendisine verilen tarım ülkesi olma ve sanayi ürünlerini ithal etme rolünü kabul etmek zorunda kaldı. Aynı zamanda özel sektör de ekonomide daha önemli ve sağlam bir konuma kavuştu. 1940'ların ikinci yarısında, 1946'daki çok partili sisteme geçişin ardından hâlâ iktidarda olan CHP devletçi mirası reddetti ve yeni ortaya çıkan Demokrat Parti'yle (DP) benzer bir ekonomik serbestleşme çizgisini savundu. Aslında iki partinin ekonomik programları arasında çok az fark vardı ve her ikisi de kamunun özel teşebbüsün başarıyla iş yapabileceği alanlara uzanmasını önleme yönünde özel sektör yanlısı görüşler savunuyordu.¹⁵

Önceki yıllarda yaşanan ekonomik güçlükleri ve savaş dönemindeki büyük siyasi baskıları göz önüne alırsak, 1950'deki genel seçimleri DP'nin kazanmasında ve 1960'taki askerî müdahaleye kadar iktidarda kalmasında şaşılacak bir şey yok. 1950'lerin başlarında ticaretin serbestleşmesi için önemli adımlar atıldı ve Türkiye ekonomisi, ham madde ihracatçıları için şartların çok uygun olduğu bir uluslararası ortamda hızlı bir tarım odaklı büyüme evresine girdi. Ama bu elverişli durum birkaç yıl sonra ortadan kalktı ve tercih sonucu olarak değil, var olan koşulların gerektir-

14 Çok partili sisteme geçiş için bkz. Erik J. Zürcher, *Turkey: A Modern History*, I.B Tauris, Londra ve New York, 1998, s. 215-231; Kemal H. Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi: Sosyo, Kültürel, Ekonomik Temeller*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012 ve M. Asım Karaömerlioğlu, "Turkey's 'Return' to Multi-Party Politics: A Social Interpretation", *East European Quarterly*, 40 (1), 2006, s. 89-107.

15 Buğra, *State and Business in Modern Turkey*, s. 120-130.

diği doğrultuda, plansız bir ithal ikameci sanayileşme stratejisine geçildi.¹⁶

DP hükümetinin komünizme karşı sert duruşu, iktisat politikası alanında ekonomik planlamadan köşe bucak kaçmasında yansıma buluyordu. Zira ekonomik planlama sosyalizmle ilişkilendiriliyordu. Ekonomik güçlükler neticesinde politikaların yeniden korumacılığa ve müdahaleciliğe yönelmesi bu yüzden plansız ilerledi; geçici olarak bazı önlemler alındı, kaldırıldı ya da tekrar devreye sokuldu. Ama partinin işveren yanlısı tutumu ve özel sektörün gelişmesini destekleme anlayışına bağlılığı konusunda şüphe yoktu. Pek çok işadamı bütünlüklü bir ekonomik stratejinin yokluğunda hükümet müdahalesinin artışına eleştirel yaklaşıyordu. Fakat hükümet müdahalesi aynı zamanda ekonomik kazanç için de bol bol fırsat yaratıyordu. Bürokratlar ile işadamları arasındaki yasal zeminden yoksun ilişkiler doğrultusunda işadamlarına kanunlara aykırı şekilde ithalat ruhsatları verildiğine, yatırımcılara tercihli kredi tahsis edildiğine, spekülasyon yapıldığına ve yasallığı şüpheli kazanç elde edildiğine ya da iş yapıldığına dair haberler 1950'lerin ilk yarısında gazetelerin sütunlarını doldurmaya başlamıştı bile. Hükümet yasal düzenlemelerle, özel denetim birimleri ve koca bir müfettişler ordusuyla durumu kontrol altına almak için umutsuzca çabaladı. 1956'da mecliste spekülasyonörleri ölümle cezalandırmak için verilen yasa tasarısı –88'e karşı 102 oyla reddedilmişti– dönemin atmosferini anlamak için ilginç bir örnek olabilir.¹⁷

Kısacası, ortam, özel sektör ile hükümet arasında sağlıklı bir ilişkinin gelişmesi için pek de elverişli değildi. Ekonomik durum kötüleşmeye devam etti, Dünya Bankası ve

16 A.g.e., Bu konuda ayrıca bkz: Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002*, Imge Yayıncılık, 8. basım, Ankara, 2004, s. 107-117.

17 Buğra, *State and Business in Modern Turkey*, s. 125.

OECD gibi uluslararası kuruluşlar Türkiye ekonomisinin kötü yönetimine eleştiriler yöneltti. Bu süreç içinde hükümetin eleştiriler karşısındaki hoşgörüsü de azaldı. DP iktidarında sol siyasi faaliyetlere hiç yer yoktu – bu iktidar dönemi içinde CHP'ye karşı dahi giderek hoşgörüsüzleşildi. Tek parti döneminde biçimlenen DP'nin kurucuları çok partili rejime uyum sağlayamamış ve muhalefetle siyasal arenayı paylaşmakta isteksiz davranmıştı.¹⁸

Hükümetin muhalefeti marjinalleştirme girişimleri siyaset alanının dışına taşarak hükümet-işadamları ilişkilerine de yansdı. Bunun en çarpıcı örneği ülkenin önde gelen işadamlarından Vehbi Koç'un yaşadıklarıdır. Koç servetini cumhuriyetin başlarında edinmiş ve DP iktidara geldikten sonra da CHP'nin sadık bir üyesi olmayı sürdürmüştü, ama hükümetin baskısı neticesinde CHP'den ayrıldı. Koç yıllar sonra yayımlanan anılarında bu dönemden bahseder ve partiden ayrılışından sonraki günlerde eşi ve kızlarının onu korkaklıkla suçlayarak kendisiyle konuşmayı reddettiklerini anlatır. Vehbi Koç da onlarla aynı fikirdeydi, ama iş yaşamında başarı için hükümetle ilişkilerin önemini herkesten iyi biliyordu ve iktidardaki partinin açık tehditlerine direnememişti.¹⁹

Kısacası, işveren yanlısı hükümetin on yıllık iktidarı hükümet-işadamı ilişkilerinin doğasını ya da siyasi ve ekonomik aktörler arasındaki güç dengesini değiştirmemişti. İş dünyası ancak 1960 sonrasında uygulanan ekonomi stratejilerinde daha fazla söz sahibi oldu ve politikaların belirlenmesinde siyasi gücünü kullanabildi. Askerî darbenin ardından sendikaların gelişmesine ve sol siyasi partilerin ku-

18 DP dönemi için bkz. Zürcher, *Turkey: A Modern History*, s. 231-252; Cem Eroğul, "The Establishment of Multiparty Rule: 1945-1971", Irvin C. Schick ve Ertuğrul Ahmet Tonak (der.), *Turkey in Transition: New Perspectives*, Oxford University Press, New York ve Oxford, UK, 1987, s. 101-143.

19 Vehbi Koç, *Hayat Hikâyesi*, Apa Ofset Basımevi, İstanbul, 1973, s. 137-151.

rulmasına müsait bir anayasanın kabul edilmesine rağmen, doğru düzgün bir ithal ikameci sanayileşme stratejisini hayata geçirmek için harekete geçilen 1960'larda özel sektör ekonomide daha fazla söz sahibi oldu ve siyasi güç kullanma olanakları genişledi.

Türk burjuvazisinin reşit olma süreci ve planlı ekonomide istikrarsızlığın ekonomik ve siyasi kaynakları

1960'larda ve 1970'lerde ülkeyi yöneten koalisyon hükümetleri iş dünyası karşısında kendisini güçlü hissedecek ve iş dünyasını sindirecek güce sahip değildi. Bu dönemdeki hükümetler, ne CHP'nin tek parti dönemindeki ne de DP'nin peş peşe on yıl mecliste çoğunluk sağladığı dönemdeki kadar etkili olamıyorlardı. Özel sektörün toplumdaki yeri önceki dönemde oyunun kurallarını keyfine göre sürekli değiştiren –ya da değiştirme tehdidi savuran– siyasi yetkililerin tehdidi altında değildi artık. Ne Devlet Planlama Teşkilatı'nın (DPT) kuruluşuyla planlı ekonomiye geçiş veya karma ekonomi sisteminin yerleşmesi işadamlarının siyasetteki ağırlığını azaltmamış, onların politik meselelerde eleştirel tavır almalarını engellememişti. Devletin kaynak dağıtımında eşgüdümü sağlaması ya da doğrudan üretici olarak ekonomide rol almak gibi müdahaleci uygulamaları uluslararası ekonomideki hâkim ortamla son derece uyumluymuştu. Ayrıca, pek çok gelişmiş ya da az gelişmiş ülkede de özel sektör sendikalarının var olduğu koşullarda iş yapıyordu. Türkiye'de emek hareketinin örgütlenmesinin yolunu açan 1961 Anayasası, işveren örgütlerinin kurulmasına da izin veriyor ve böylece gönüllü girişimci derneklerinin ortaya çıkmasına zemin hazırlıyordu. 1962'de Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu'nun (TİSK) kurulması ve 1971'de büyük

sermaye gruplarını temsil eden TÜSİAD'ın ortaya çıkması, "sınıfsız toplum olarak Türkiye" gibi bir ideolojik doğrulamanın giderek itibar kaybettiği bir sürecin önemli kilometre taşlarıydı. Bu gelişmeler sayesinde siyasi yetkililer ile işadamları arasındaki ilişkilerin içerdiği gerilimler de yeni bir biçim almaya başladı. Özel sektörün şikâyet ettiği güçlükler artık devletle ilişkilerinde karşılaştıkları husumetten çok, devletin şirketlerin istikrarlı bir ortamda büyümesini engelleyen siyasal ve ekonomik belirsizlik kaynaklarını kontrol edememesinden kaynaklanıyordu.²⁰

Bu dönemde izlenen ithal ikameci sanayileşme stratejisi çerçevesinde, özel teşebbüs sanayi sektöründe önemli bir rol oynamaya başladı. Önceki dönemde sahip oldukları önemi koruyan dış ticaretin ve kamu altyapı ihalelerinin yanı sıra dayanıklı tüketim malları da dahil olmak üzere mamul tüketici mallarının imalatı yeni bir sermaye birikim alanı olarak ortaya çıktı. Bu dönemde büyük şirketlerin büyük bir kısmı finans dahil pek çok farklı sektörde iş yapan holdingler şeklinde örgütlendi. Bu tür bir örgütlenme gerek girişim kaynağı eksikliğini gidermekte gerek sermaye kıtlığını aşmakta çok etkili oldu. Bu durum işletmelerin hem gelişmesine hem de zor zamanlarda ayakta kalmalarına katkıda bulundu. Diğer geç sanayileşen ülkelerde bulunan benzer örgütsel biçimlerde olduğu gibi, burada da holding şirketlerinin, hem bu ekonomilere has ciddi risk ve belirsizliklere hem de iyi düzenlenmiş sermaye piyasalarının yokluğuna sürdürülebilir kurumsal çözüm oluşturdıkları söylenebilir.²¹

Türkiye'deki iş ortamında yaşanan belirsizliğin kaynakları hem ekonomik hem de siyasi nitelikteydi. 1960'ların başı ile 1970'lerin ortaları arasında oldukça etkileyici bir ekonomik büyüme ve sanayileşme oranı yakalandı; ama ithal ika-

20 Buğra, *State and Business in Modern Turkey*, s. 131-156.

21 *A.g.e.*, s. 171-224.

meci sanayileşme stratejilerinin uygulanış şekli, bünyesinde büyük bir çelişki barındırıyordu. Sanayileşme ilerleyip mamul tüketici mallarının büyük çoğunluğu ülke içinde üretilmeye başlayınca, ithal enerjiye ve ara ürünlere olan bağımlılık arttı. Faiz oranlarının yapay olarak düşürülmesi ve döviz oranlarının kasten değerinin üstüne çıkarılması benzer sanayileşme stratejisi izleyen ekonomilerin uyguladığı tipik politikalar haline gelmişti. Bu politikalar, hem ödemeler dengesinde hem de genel fiyat düzeyinde sistemsal bir baskı oluşturuyorlardı ve 1973'teki petrol krizinin ardından Türkiye'de bu baskı iyice artmıştı. Yurtdışında çalışan Türk işçilerden gelen döviz transferleri, 1970'lerde iktidarda olan koalisyon hükümetlerinin neredeyse iflasın eşiğindeki ekonominin giderek ciddileşen sorunlarını bir süre görmezden gelmelerine imkân verdi. Hükümet, 1978'de Türkiye'ye sunulan IMF destekli istikrar programını hayata geçirmeye isteksiz davranabilirdi, ama şiddetlenen krize çözüm üretmek için alternatif bir stratejileri de bulunmuyordu.²²

Gönüllü üyeliğe bağlı derneklere örgütlenmeye başlayan büyük sermaye ekonomik istikrarsızlıktan son derece rahatsızdı. Ayrıca bu sermaye, siyasi olarak bölünmüş ve giderek radikalleşen bir sendikal hareketle karşı karşıyaydı ve sanayi ilişkileri stratejisini devletin ve sendikaların da taraf olduğu üç taraflı müzakereler üzerinden yürütmeyi pek istemiyordu. Dördüncü Bölüm'de tartışacağımız gibi, girişimci dernekleri işçi hareketine yaklaşım konusunda birbirinden farklıydı; bazıları bu harekete düpedüz cephe alırken bazıları daha uzlaşmacı davranıyordu. Ama toplumsal ilişkiler alanına, sınıf uzlaşmasından ziyade sınıf çatışması hâkimdi. Bu durum ülkenin 1970'lerin ikinci yarısından beri bozulan ve en sonunda gerçekten kaotik hale gelen siyasi iklimi-

22 İthal ikameci modelin krizi için özellikle bkz. Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002*, s. 139-144 ve Keyder, *State and Class in Turkey*, s. 165-196.

ne de pek çok açıdan uygundu. 1970'lerin ikinci yarısında aşırı milliyetçi paramiliter gruplar ile sol fraksiyonlar arasında meydana gelen çatışmaların şiddeti artmaya devam etti ve sonrasında oluşturulmayan siyasi saldırılar sonucu birçok önde gelen solcu entelektüel ve sendika lideri hayatını kaybetti.²³ Toplumun kendini içinde bulduğu derin ekonomik ve siyasal istikrarsızlık karşısında özel sektörün geleceği artık devletin tehdidi altında olmasa da güvencesinde değildi.

Askerî makamlar 1980 askerî darbesinden önce ilan edilen sıkıyönetimin kendilerine verdiği yetkiye rağmen azgın şiddetin toplumu felç etmesini önleyemediklerini iddia ediyorlardı. Sıradan insanların gündelik hayatlarını etkileyen terör ve anarşi atmosferi darbeyi meşrulaştırdı. Darbe sonrasında demokratik hakları ciddi ölçüde sınırlayan yasal değişiklikler ve son derece baskıcı önlemler yoluyla terör ve anarşi son buldu. Bunun yanı sıra, Ocak 1980'de kabul edilen IMF istikrar paketini hayata geçirerek ve ihracat odaklı bir ekonomik politika izleyerek ekonomik istikrarsızlığı azaltmak da askerî darbenin hedefleri arasındaydı. Hatta cuntanın lideri televizyonda yayımlanan ilk konuşmasında bunu açıkça belirtmişti. Dolayısıyla askerî darbe ile başlayan 1980 sonrası dönem, ülkenin ekonomik rejiminde de önemli değişikliklere tanık oldu.

1980 sonrası dönemin tanımlayıcı özelliklerinden birisi de siyasal İslâm'ın daha önce eşi görülmemiş ölçüde yükselişe geçmesiydi. Söz konusu gelişmeler, Türkiye'deki modernleşmecilerin dini siyasetten arındırma ve özel alanla sınırlama konularında ne kadar yol aldıklarını tartışmadan anlaşılabilir. Sorun sadece gayrimüslim azınlıkların marjinalleştirilmeye devam edilmesinden ve Türk ulusal kimliği-

23 Dönemin kaotik atmosferi konusunda bkz. Zürcher, *Turkey: A Modern History*, s. 266-280. Ayrıca bkz. Ayşe Trak ve Çimen Turan, "Is Democracy A Luxury Item for Turkey?", *Labour, Capital and Society*, 13 (2), 1980, s. 8-21.

nin tanımındaki muğlaklıklardan kaynaklanmıyordu. Din siyasal hayatta önemli bir unsur olmaya devam ediyordu, çünkü askerinin siyasete müdahale etme eğilimini meşru kılmak için irtica korkusu hep gündemde tutuluyordu. Buna ilaveten, sağ siyasi partilerin hemen hepsi, CHP'ye ve sol siyasi hareketlere karşı halkın dini hassasiyetlerini manipüle etmeye çalışıyorlardı. AKP liderlerinin siyasi formasyonu da İslâmî siyaset içinde ve böyle bir tarihsel bağlamda mümkün olabildi. Ama hareket gerek ulusal gerekse uluslararası ortamın tarihsel özelliklerine uyum sağlarken bir takım değişiklikler geçirdi. Bu değişikliklerle beraber, dinin Türkiye siyasetinde oynadığı rol yeni bir anlam kazandı ve dinsel kimlik ekonomik hayatta önemli bir unsur olarak ortaya çıktı. İş dünyasındaki ve hükümet-işadamı ilişkilerinde 1980 sonrasında yer alan gelişmeleri anlamak için dinin toplumdaki yeriyle ilgili bu değişimleri dikkate almak gerekiyor.

TÜRKİYE'DE DİN VE SİYASET

Eksik sekülerleşme

Daha önce de belirttiğimiz gibi, sekülerleşme Türkiye Cumhuriyeti kurucularının gerçekleştirmeyi hedefledikleri toplumsal modernleşme projesinin merkezi bir unsuruydu. Devlet yapısına sinmiş İslâmî kurumları söküp atmak için atılan adımların çoğu gerçekten radikalci. Halifelik ve şeriat mahkemeleri kaldırıldı. İslâmî eğitim kurumlarının yanı sıra tekke ve zaviyeler dağıtıldı. 1924'teki Tevhid-i Tedrisat Kanunu'yla birlikte eğitime tamamen din dışı bir müfredat getirildi ve 1926'da İsviçre Medeni Kanunu kabul edildi. 1928'de Türkiye devletinin dininin İslâm olduğunu belirten

madde anayasadan çıkarıldı. 1937’de laiklik anayasal bir ilke haline getirildi. Fakat bu reformların sonuçları bazı açılardan muğlak kalmaya devam etti.

Birincisi, yeni cumhuriyet rejiminin kabul ettiği yurttaşlık anlayışının kesinlikle siyasi nitelikli ve etnik kökenden bağımsız olduğunu söylemek zordu. Hukuki belgelerde genellikle siyasi bir yurttaşlık kavramından söz edilmesine karşın, en azından 1960’lara kadar anayasada ve anayasa değişikliklerinde vatandaşlığın tanımıyla ilgili muğlaklıklar devam ediyordu. Daha da önemlisi, kamu hizmetlerinde ve özellikle orduya eleman alımlarında gayrimüslim yurttaşlar dışarıda bırakılıyordu. Daha önce de tartıştığımız gibi, sermayeyi gayrimüslim girişimcilerden Müslüman olanlarına aktarmayı içeren milli burjuvazi yaratma projesinin ana ilkeleri de bu yaklaşımla gayet uyumluydu.

İkincisi, örgütlü din, Osmanlı İmparatorluğu’nda olduğu gibi devlet sınırları içinde kalmıştı. Türkiye Cumhuriyeti kurucularının din ile devlet işlerini ayırmaktan ziyade, İslâmın devlet kontrolü altındaki bir versiyonunu kamusal alanın ayrılmaz bir parçası olarak kurumsallaştırmakla uğraştıkları söylenebilir.²⁴ Cumhuriyetin kurucularının İslâmın “akılcı”, batıl itikatlardan arınmış inanç sistemi şeklindeki yorumunu yerleştirmeye çalıştığı doğrudur. Ama aynı zamanda dinin siyasetin dışında, özel alanla sınırlı kişisel bir inanç olarak kalması hedefleniyordu. Dinin Osmanlı hukuki ve siyasi düzeninde yerinin önemi düşünülürse, bu siyaset dışı İslâm anlayışının toplum tarafından kabul edilmesi için siyasi müdahale araçlarının kullanılması kaçınılmazdı. Bu yüzden 1920’lerde Diyanet İşleri Başkanlığı (Diyanet) kuruldu ve bu kuruma, insanların dini hassasiyetle-

24 Türkiye’de devlet ile din arasındaki ilişkilere dair genel bir çerçeve için bkz. Ümit Cizre-Sakallıoğlu, “Parameters and Strategies of Islam-State Interaction in Republican Turkey”, *International Journal of Middle East Studies*, 28 (2), 1996, s. 231-251.

rinin rejime karşı kullanılmasını önlemek üzere, ülkedeki dini uygulamaları denetleme, koordine ve kontrol etme görevi verildi.²⁵

Dini eğitim de tümenden devlet kontrolüne girmişti. İmamların eğitimini Milli Eğitim Bakanlığı üstlendi ve Diyanet bütün ülkede zorunlu olmayan Kur'an kursları açtı. Ama, cumhuriyet rejiminin eski kurumsal İslâm'ın yerine yeni bir kurumsal İslâm geçirmeye giriştiği ya da bunu arzuladığı iddiasında bulunmak haksızlık olacaktır. Tek parti rejimi boyunca Diyanet'in bütçesi ve personeli sınırlı kaldı, resmi eğitim sisteminde dini eğitimin yeri de son derece marjinaldi. Dini eğitim kent okullarında müfredattan çıkarıldı ve 1940'ların başlarında köy okullarında da dini eğitim sona erdi.²⁶ Bir başka deyişle, tek parti rejimi eğitim sistemini kontrol ederek resmi bir İslâm versiyonunu dayatmıyordu. Hükümet yetkililerinin istediği şey, dinin kamusal alandan tedricen çekilmesini sağlamak ve dini bireysel inanç meselesi haline getirerek özel alanla sınırlamaktı.

Yüzyıllarca İslâmî normların toplumsal hayatı biçimlendirdiği bir ortamda dinin özel alanla sınırlanması sürecinin pürüzlerle ve engellerle karşılaşmaması mümkün değildi. Böyle kapsamlı bir proje sadece ideolojik söyleme güvenilerek yürütülemezdi. Devletin dini inanç alanından çekilmesi yüzyıllardır süren anlam ve normlar sistemini dönüştürmeye nasıl yetmezse, obskürantizm diye nitelenen şeye karşı ya da dini siyasi bir enstrüman olarak kullanma amaçlarına karşı alınan otoriter önlemler de "modern ve akılcı dindarlık biçimleri" yaratmakta o kadar başarısız olacaktı. Toplumsal ilişkilerin ahlâki evreninde sahici bir değişim olma-

25 Taha Parla ve Andrew Davison, "Secularism and Laicism in Turkey", Janet R. Jakobsen ve Ann Pellegrini (der.), *Secularisms*, Duke University Press, Durham, NC, 2008, s. 58-75.

26 A.g.e., s. 65. Ayrıca bkz. Mehmet Ali Göktaç, *Türkiye'de Din Eğitimi ve İmam Hatipler*, İletişim, İstanbul, 2005, s. 140-152.

sı için, yeni bir ahlâk ilkeleri kümesinin içselleştirilmesi gerekliydi. Bu ilkeler elbette dini de kapsayabilirdi ama onunla sınırlı kalmamalıydı. Toplumun sekülerleşmesi ancak ondan sonra, devlet-toplum ilişkilerini dinsel kimliğin sınırlarının dışında biçimlendirecek bir siyasi yurttaşlık anlayışının gelişmesine yol açabilirdi. İlk cumhuriyet hükümetlerinin aldığı önlemler, bu tür bir sekülerleşmeyi hayata geçirme, onu etnik kimlik, dini inanç ve yaşam tarzı farklılıklarının eşit yurttaşlığa engel olmayacağı modern bir toplumda bir arada yaşamanın temeli haline getirme noktasında kesinlikle yetersiz kalmıştır.

Türkiye'nin modernleşme projesine dair bazı tartışmalarda ileri sürüldüğünün aksine, bu projenin böyle kararlı bir sekülerleşme fikri içerdiği de şüphelidir. Dolayısıyla, cumhuriyetin kurucularının toplumdaki hâkim kültürel kodlara ve yaşam tarzlarına karşı tepeden inmeci bir "toplum mühendisliği" projesine giriştiği şeklindeki eleştiri Türkiye'de olup bitenlere dair doğru bir resim çizmemektedir. Tek parti rejiminin niyeti ne olursa olsun, böyle bir toplum mühendisliği projesinin hayata geçirilmesi için eğitim mekânizmalarının ve propaganda kaynaklarının kullanılması gerekliydi. Devletin eğitim harcamalarına ayırdığı kaynaklara ve okuryazarlık oranlarının değişmesiyle ilgili istatistiklere baktığımızda, okul sisteminin toplumsal modernleşme projesinde sınırlı bir rol oynayabilecek durumda olduğunu görüyoruz.²⁷ Yazılı basının propaganda amaçlı kullanımının da, eğitim alanındaki başarının sınırları tarafından

27 1951'de yayımlanan bir Dünya Bankası raporuna göre kişi başı eğitime yapılan harcama, reel fiyatlar ve nüfus artışı hesaba katılırsa, 1935 ile 1948 arasında yüzde 40 azalmıştı. Bkz. J.M. Barker, *Türkiye Ekonomisi: Kalkınma Programı İçin Tahlil ve Tavsiyeler*, Milletlerarası İmar ve Kalkınma Bankası, Ankara, 1951, s. 196. Cumhuriyet'in ilanından 12 yıl sonra, yani 1935'te nüfusun yüzde 80,8'i hâlâ okuma yazma bilmiyordu. Bkz. Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE), *İstatistik Göstergeler 1923-1990*, DİE, Ankara, 1991, s. 6.

belirleneceği açıktı. Radyo önemli bir propaganda aracıydı, ama radyonun ulaşabildiği nüfus oranı çok sınırlıydı, çünkü 1950'ye kadar nüfusun yüzde 75'i köylerde yaşıyordu²⁸ ve köylerin büyük bir çoğunluğunda elektrik yoktu.²⁹ Bu koşullarda “Kemalist cumhuriyetin kahramanları olan aydın öğretmenlerin”, gündelik hayata hangi ilkelerin hâkim olacağı konusunda “cumhuriyet karşıtı olarak şüpheli konumda bulunan dini otorite sahipleri” karşısında pek de direnme şansı yoktu.

Cumhuriyetçi modernlik yanlıları, gündelik hayat düzeyinde de insanları daha iyi bir hayat arzusunda ortaklaştırmakta ve mobilize etmekte başarısız oldu. Halkın geniş kesimleri modernleşmenin ekonomik getirilerinden yararlanamadı ve çoğunluğun yaşam tarzında önemli değişimler meydana gelmedi. Kemalist modernleşmenin başarısızlığından kaynaklanan pek çok sorun, siyasal İslâm'ın güçlenişiyle birlikte su yüzüne çıkmadan çok önce Şerif Mardin tarafından tespit edilmişti:

Bütüne bakıldığında Kemalistlerin iyi bir düzenleme ve kural koyma anlayışı vardı, ama bazı çağdaş modernleşme planlarının toplumun yeniden yapılanması için kitleleri harekete geçiren devrimci-seferber edici veçhesini ıskalamışlardı. ... Kemalistler, modernleşmenin mobilizasyon yanını gözardı etmekle kalmadılar, modern toplumun bütünleştirici ağlarının yapısını da iyi göremediler ya da bu yapıya yasarlarla varlık kazandıramadılar.³⁰

28 DIE, *İstatistik Göstergeler 1923-1990*, s. 8.

29 1965'te kurulan Adalet Partisi'nin (AP) programında daha 1960'ların başlarında taşra gelişiminin çok kötü durumda olduğunu gösteren çarpıcı istatistikler görüyoruz. Bkz. Nuran Dağlı ve Belma Aktürk, *Partiler ve Programları II*, TBMM, Ankara, 1988, s. 115. AP, 1960 askerî müdahalesinin ardından kapatılan DP'nin üyelerine hitap eden muhafazakâr bir partiydi.

30 Şerif Mardin, “Center-Periphery: A Key to Turkish Politics?”, *Daedalus*, 102 (1), 1973, s. 184.